

การอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำตามหลักพระพุทธศาสนา

Water resource conservation according to Buddhist principles

พระอิทธิกร วิสุทธิสีโล (ยศสา)

Phra Itthikon Visuddhisilo (Yotsa)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkomrajavidyalaya University

E-mali:

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ คือ 1. เพื่อศึกษาการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำตามหลักพระพุทธศาสนา และ 2. เพื่อศึกษาการใช้หลักอริยสัจในการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร ผลการวิจัยพบว่า การอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำตามหลักพระพุทธศาสนา เน้นการใช้น้ำอย่างคุ้มค่าและยั่งยืน โดยคำนึงถึงความสัมพันธ์ที่แยกกันไม่ออกระหว่างน้ำและการจัดการป่าไม้ เป้าหมายหลักของการอนุรักษ์น้ำตามหลักพระพุทธศาสนา คือ แก้ไขปัญหาการทำลายทรัพยากรน้ำและปัญหาการอนุรักษ์น้ำ ส่งเสริมการสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์น้ำ เพื่อป้องกันปัญหาการทำลายทรัพยากรน้ำ และเพื่อรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรน้ำให้คงอยู่ต่อไป การนำหลักอริยสัจ 4 มาเป็นต้นแบบของการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำ คือ การระบุปัญหาของน้ำ การกำหนดสาเหตุของปัญหาแหล่งน้ำ การสร้างความตระหนักในการอนุรักษ์น้ำ และการพัฒนาแนวทางการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำให้ยั่งยืน

คำสำคัญ: ทรัพยากรน้ำ, การอนุรักษ์, พระพุทธศาสนา

Abstract

This research aims to 1. study the conservation of water resources according to Buddhist principles and 2. study the application of the principles of the Noble Truths in the conservation of water resources. The research results found that water resource conservation according to Buddhist principles emphasizes the efficient and sustainable use of water, taking into account the inseparable relationship between water and forest management. The main goals of water conservation according to Buddhist principles are to solve the problem of water resource destruction and water conservation, promote the creation of awareness in water conservation, prevent the problem of water resource destruction, and maintain the abundance of water

resources. The application of the Four Noble Truths as a model for water resource conservation is to identify water problems, determine the causes of water resource problems, create awareness in water conservation, and develop sustainable water resource conservation guidelines.

Keywords: water resources, conservation, Buddhism

บทนำ

น้ำเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีประโยชน์ในการอุปโภคบริโภค การเกษตรกรรม การคมนาคมขนส่ง และเป็นแหล่งอาหารเสริมที่สำคัญ (สุภาวณูญ์ รัตนเลิศนุสรณ์, 2550 : 53) อาจจะถูกกล่าวได้ว่าสรรพสิ่งอิงอาศัยน้ำเป็นแหล่งกำเนิด แม้แต่ร่างกายของเราเองทางพระพุทธศาสนาก็ได้กล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า “ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่” (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 12 ข้อ 111 : 107) ดังนั้นทรัพยากรน้ำเป็นสิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของสิ่งมีชีวิต ทั้งพืช สัตว์ รวมทั้งมนุษย์ด้วย คนเรามีชีวิตอยู่ได้ไม่เกิน 3 วันหากขาดน้ำ และน้ำยังมีความสำคัญต่อทรัพยากรป่าไม้ ทรัพยากรดินแร่ธาตุต่างๆ และน้ำมีผลต่อความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศธรรมชาติเพื่อสร้างความชุ่มชื้นในดินบนพื้นดินและในอากาศเหมาะแก่การเจริญเติบโตของพืชและสัตว์นานาชนิดทำให้เกิดความหลากหลายทางชีวภาพสร้างความมั่นคงต่อระบบนิเวศโดยเฉพาะระบบนิเวศที่มีความอุดมสมบูรณ์ของป่าต้นน้ำเป็นต้นกำเนิดของน้ำและลำน้ำสาขาเป็นแหล่งสะสมน้ำที่มีขนาดใหญ่จนมีปริมาณเพียงพอก่อเกิดเป็นสายน้ำและลำธารสายเล็กๆ รวมกันเป็นแม่น้ำลำธารไหลลงสู่พื้นที่ราบลุ่มสิ่งมีชีวิตทั้งมนุษย์พืชและสัตว์ได้อาศัยแม่น้ำลำธารในการดำรงชีวิต (นิติกกรณ์ วงศ์ชัย, 2553 : 1)

เมื่อทรัพยากรน้ำมีคุณค่าอันนับไม่ถ้วนก็มิโทษมหันต์ได้เช่นกัน ถ้าหากไม่มีการจัดการควบคุมให้น้ำเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่เกิดขึ้นทดแทนใหม่ได้ โดยการหมุนเวียนเปลี่ยนไปตามวัฏจักรของน้ำ ถึงน้ำจะไม่มีวันหมดไปจากโลก แต่ปัญหาการขาดแคลนน้ำและการเกิดน้ำท่วมทำลายชีวิตและทรัพย์สินก็ยังคงเกิดขึ้นอยู่เสมอ และนับวันจะทวีความรุนแรงมากขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากการขาดการจัดการลุ่มน้ำที่เหมาะสม มีการใช้ประโยชน์ที่ดินไม่ถูกต้องตามศักยภาพของพื้นที่ประกอบกับการเพิ่มขึ้นของประชากรและการพัฒนาความเจริญของประเทศทำให้สภาพธรรมชาติต้องถูกเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะการเผาและทำลายป่าไม้บริเวณต้นน้ำลำธารเป็นอันมาก ฉะนั้นการจัดการลุ่มน้ำโดยเฉพาะอย่างยิ่งการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธารและการใช้ประโยชน์ที่ดินให้ถูกต้องตามศักยภาพของพื้นที่จึงเป็นสิ่งจำเป็นยิ่งในการแก้ไขปัญหาน้ำท่วมและการขาดแคลนน้ำในอนาคต เพราะความเสียหายที่เกิดจากน้ำท่วมและความยากลำบากของประชาชนจากการขาดแคลนน้ำหรือภัยแล้งนั้น ย่อมส่งผลกระทบต่อผลผลิตทางการเกษตรและชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนที่ยากจนในชนบท อันมีผลร้ายแรงต่อปัญหาเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนความมั่นคงของชาติอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ (นิวัตติ์ เรื่องพานิช, 2547 : 17) ในยุคพุทธกาลศากยตระกูลกับโกลิยะตระกูลอันเป็นตระกูลฝ่ายพุทธมารดาและพุทธบิดาก็

ทะเลาะกันเรื่องน้ำ พระพุทธเจ้าก็เสด็จไปทรงห้ามบ่อยครั้ง แต่พอพระพุทธองค์มิได้ทรงห้ามก็เกิดการสู้รบกันขึ้น น้ำจึงมีความสำคัญต่อชีวิตมาตั้งแต่สมัยโบราณกาล หากใช้ทรัพยากรน้ำอย่างไม่รู้คุณค่า ในอนาคตอาจจะเกิดปัญหาการแย่งชิงน้ำขึ้นมาก็ได้ (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 25 ข้อ 197-199 : 94)

ประเทศไทยเป็นประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลักของชาติ อิทธิพลของพระพุทธศาสนาจึงปรากฏในวิถีชีวิตผ่านทางวัฒนธรรม ประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ อาทิ พระราชพิธีบรมราชาภิเษกจุดเริ่มต้นของการเป็นพระมหากษัตริย์ก็เริ่มต้นด้วยน้ำศักดิ์สิทธิ์ ประเพณีลอยกระทงเพื่อบูชาพระแม่คงคา การเลี้ยงผีขุนน้ำเพื่อขอพรให้มีน้ำอุดมสมบูรณ์ตลอดทั้งปี เป็นต้น พระพุทธศาสนาเชื่อว่าน้ำเป็นธาตุหนึ่งในธาตุสี่คือธาตุน้ำ ดิน ลม และไฟ สิ่งมีชีวิตต้องอาศัยน้ำเป็นองค์ประกอบจึงจะมีชีวิตอยู่ได้ พระพุทธศาสนามีคำสอนที่เปรียบเทียบกับเรื่องน้ำหลายเรื่อง เช่น สอนให้หายโกรธโดยเปรียบเทียบกับการดื่มน้ำในสระ สอนให้ละอายต่อการกล่าววาจาผิดโดยเปรียบกับการเทน้ำในภาชนะทิ้ง สอนเปรียบเทียบอุปมาน้ำกับบุคคลประเภทต่างๆ เป็นต้น และยังมีการเปลี่ยนแนวคิดความเชื่อในเรื่องการล้างบาปด้วยการอาบน้ำในแม่น้ำคงคาอันศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาพราหมณ์อันเป็นการล้างบาปด้วยการหยุดทำกรรมชั่วและสร้างกรรมดี เป็นต้น หลักธรรมที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการดูแลรักษาแม่น้ำ เช่น หลักพรพมวิหารธรรมให้มีความรักมีเมตตาต่อธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม หลักความกตัญญูต่อสิ่งแวดล้อมที่ให้คุณกับเรา เป็นต้น

ด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำในมุมมองของพระพุทธศาสนา แหล่งน้ำในทุกแห่งมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชุมชน และถือเป็นองค์ประกอบที่สำคัญประการหนึ่งของระบบนิเวศ การรักษาความสะอาดของแหล่งน้ำ จึงเป็นสิ่งที่ทุกคนในชุมชนต้องกระทำ โดยเฉพาะพระสงฆ์ควรเป็นแบบอย่างของคนในชุมชน พระพุทธองค์ทรงบัญญัติสิกขาบท เกี่ยวกับเรื่องนี้เอาไว้ในปาฐกถารวด สิกขาบทวิภังค์ ในสิกขาบทที่ 15 เหตุเกิดที่นครสาวัตถี ในครั้งนั้นมีพระฉัพพัคคีย์หลายรูป ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ และบ้วนน้ำลายลงในน้ำ ชาวเมืองไปพบเข้าจึงพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงเห็นด้วยกับชาวเมืองจึงทรงบัญญัติ สิกขาบทว่า “ภิกษุไม่เป็นไข้ ไม่พึงถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลายลงในน้ำ ภิกษุใดไม่เอื้อเพื่อ ไม่เป็นไข้ ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลายลงในน้ำต้องอาบัติทุกกฏ” (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 2 ข้อ 654 : 734) พระวินัยบัญญัติสิกขาบทนี้ สนับสนุนให้มีการรักษาแหล่งน้ำให้สะอาด เพราะถือว่าอุจจาระ ปัสสาวะ และน้ำลาย เป็นสิ่งสกปรก ไม่ควรทิ้งลงในแหล่งน้ำ การบัญญัติสิกขาบทนี้ก็เพื่อป้องกันและรักษาแหล่งน้ำในระบบนิเวศนั่นเอง สะท้อนให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาจะมีบทบาทสำคัญในการแก้ปัญหาแบบบูรณาการเชิงพุทธได้อย่างไร โดยการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำเชิงพุทธในด้านศาสนธรรม พิธีกรรมและศาสนบุคคลที่เป็นผู้นำความศรัทธา มีวัตรปฏิบัติที่เป็นแบบอย่างที่ดีงาม และเป็นผู้สั่งสอนศีลธรรมให้กับพุทธศาสนิกชนให้ตระหนักถึงความสำคัญของทรัพยากรน้ำ

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาแนวทางการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำตามหลักพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาการใช้หลักอริยสัจในการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำ

ระเบียบวิธีวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยอาศัยการศึกษาค้นคว้าจากเอกสารตามลำดับขั้นตอนต่างๆ ดังนี้

1. การรวบรวมเอกสารข้อมูล โดยการศึกษาจากเอกสารข้อมูลต่างๆ ทั้งที่เป็นชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก ส่วนเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ อรรถกถาฎีกา อนุฎีกา หนังสือ วิทยานิพนธ์ สารนิพนธ์ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องอื่นๆ เพื่อทำการศึกษาค้นคว้าในความหมาย ขอบเขตเกี่ยวกับแนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำในพระพุทธศาสนา
2. การวิเคราะห์ข้อมูล ผู้ศึกษาวิจัยได้ดำเนินการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลต่างๆ ที่ได้จากการศึกษาทางเอกสาร โดยการจัดทำเป็นหมวดหมู่ตามวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้อย่างชัดเจน
3. การสังเคราะห์ข้อมูล ผู้ศึกษาวิจัยได้ดำเนินการนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์แล้วนำไปสู่กระบวนการสังเคราะห์ และเรียบเรียง โดยมุ่งค้นหาคำตอบที่ได้ตั้งไว้ตามวัตถุประสงค์พร้อมทั้งนำเสนอข้อคิดเห็น และข้อเสนอแนะของการศึกษาวิจัย
4. สรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะ ดำเนินการจัดพิมพ์เป็นรูปเล่ม นำเสนอต่อไป

ผลการวิจัย

การอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำตามหลักพระพุทธศาสนา หมายถึง การอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำให้คุ้มค่าและใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด และต้องอิงอาศัยการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดทรัพยากรน้ำด้วย ส่วนความสำคัญของทรัพยากรน้ำได้แก่ มีความสัมพันธ์ในแง่พึ่งพาอาศัยกับทรัพยากรชนิดอื่นเช่น ป่าไม้ ในลักษณะปฏิจจสมุปบาท มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตให้มิน้ำใช้อุปโภคบริโภคอย่างเพียงพอ มีความสำคัญในแง่การจัดการเพื่อเกษตรกรรม และเป็นสถานที่รื่นรมย์พักผ่อนหย่อนใจด้วย

1. ความสำคัญของการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำตามหลักพระพุทธศาสนา

1) ทรัพยากรน้ำมีความสำคัญต่อป่าไม้แบบพึ่งพาอาศัยกัน เพราะน้ำจะต้องอาศัยป่าเป็นแหล่งให้กำเนิด การอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำจึงต้องคำนึงถึงการจัดการทรัพยากรป่าไม้ด้วย เพราะมีคุณค่าในแง่พึ่งพาอาศัยกัน เป็นเหตุปัจจัยของกันและกันตามหลักปฏิจจสมุปบาท “ป่ามิได้มีความหมายเป็นเพียงทรัพยากรไม้ สินค้า หรือเงิน แต่ป่าคือตัวสร้างและรักษาความสมดุลของ

ธรรมชาติ เป็นผู้ผลิต ดิน น้ำ อากาศ ซึ่งเป็นพื้นฐานรองรับความอยู่รอดของทุกชีวิตบนผืนแผ่นดิน ทั้งมนุษย์และสัตว์ ป่าจึงมีลักษณะเป็นธรรมชาติของแผ่นดิน (พระมหาเจิม สุวโจ (สุภรณ์), 2543 : 51)

2) ทรัพยากรน้ำเป็นปัจจัยสำคัญต่อการหล่อเลี้ยงชีวิตให้อยู่รอด หากไม่มีการจัดการน้ำเมื่อขาดน้ำอาจจะต้องตายได้ ดังเรื่องมหาวาณิชชาต กว่าด้วยพ่อค้าใหญ่ พระศาสดาทรงนำอดีตนิทานมาตรัสว่า มีพ่อค้าจากแคว้นต่างๆ มาประชุมกันที่กรุงพาราณสี พวกเขาได้แต่งตั้งพ่อค้าที่มีปัญญาดีคนหนึ่งให้เป็นหัวหน้า พวกเขานำทรัพย์กลับไป พ่อค้าเหล่านั้นมาถึงถิ่นกันดารที่มีภักษาน้อย ไม่มีน้ำ ได้พบต้นไทรใหญ่ มีร่มเงาเย็นสบาย น้ำรินรมย์ ก็พ่อค้าเหล่านั้นพากันนั่งที่ร่มเงาต้นไทรนั้นนั่นเอง พวกที่เป็นคนโง่ถูกโมหะครอบงำ คิดเห็นพ้องกันว่า ต้นไม้ต้นนี้สดชื่น รวากับมีน้ำซับซิมอยู่ ขอเชิญพวกเราเหล่าพ่อค้าพากันตัดกิ่งด้านตะวันออกเถิด ก็กิ่งไม้ต้นพอลูกตัดแล้วก็หล่นน้ำใส ไม่ชุ่ม พ่อค้าเหล่านั้นพากันอาบและดื่มกินตามที่ต้องการ ณ กิ่งไม้ต้น หลังจากที่ได้ตัดต้นไม้ที่ละกิ่งและได้ทั้ง เงินทอง นารีมากมาย ต่อมาพวกที่เป็นคนโง่ถูกโมหะครอบงำพากันโค่นต้นไม้พวกนาคก็ออกมาจากต้นไทรนั้นแล้วฆ่าพวกพ่อค้าเหล่านั้นทั้งหมด เว้นไว้แต่นายกองเกวียนเท่านั้น” (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 27 ข้อ 196 : 454) มหาวาณิชชาต ที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นความสำคัญของน้ำว่าหากขาดน้ำเราต้องตายและต้นน้ำเป็นปัจจัยให้เกิดน้ำและทรัพย์ต่าง ๆ ต้นไม้จึงมีควรสำคัญแก่การดูแลรักษาไม่ควรตัดทำลาย

3. ทรัพยากรน้ำมีความสำคัญต่อการเกษตรกรรม หากไม่มีการจัดการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำจะทำให้เกิดความขัดแย้งเพราะแย่งน้ำทำนา ดังเรื่องในญาติกถาอุปสมณวัตถุ เรื่องการระงับความทะเลาะของหมู่พระญาติ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถาเพื่อห้ามการทะเลาะกันระหว่างพระญาติฝ่ายศากยะและ โกลิยะที่ทะเลาะกันเพราะแย่งน้ำทำนา เรื่องมีอยู่ว่า พวกเจ้าศากยะและพวกเจ้าโกลิยะได้กันแม่น้ำโรหิตีด้วยทำนบอันเดียวกัน ในระหว่างนครกบิลพัสดุ์กับนครโกลิยะแล้วให้ทำข้าวกล้าถึงต้นเดือนมิถุนายน เมื่อข้าวกล้าเขียว พวกคนงานทั้งสองนครต่างประชุมว่าน้ำจะไม่พอในการทำนาขอให้เอาน้ำมาใส่นครของตนโดยต่างฝ่ายต่างไม่ยอมให้น้ำแก่อีกฝ่ายหนึ่ง ชาวเมืองทั้งสองจึงทะเลาะกันประหารซึ่งกันและกัน กระทบกระทั่งกับถึงพระราชา จนเกิดเป็นสงครามระหว่างเมืองทั้งสอง

พระศาสดาทรงตรวจดูสัตว์โลกในเวลาใกล้รุ่ง ทอดพระเนตรเห็นหมู่พระญาติแล้ว ทรงดำริว่าหากพระองค์เราไม่ไปห้ามพวกญาติเหล่านี้ก็จะเกิดเหตุร้าย จึงเสด็จทางอากาศเพียงพระองค์เดียวประทับนั่งโดยบัลลังก์ในอากาศ ณ ท่ามกลางแม่น้ำโรหิตี พระญาติทั้งหลาย เห็นพระศาสดาแล้วทั้งอาวุธ ถวายบังคม พระศาสดาตรัสถามพระญาติเหล่านั้นถึงเหตุแห่งการทะเลาะวิวาทได้ความว่าทะเลาะกันเพราะแย่งน้ำ พระศาสดาจึงถามว่า น้ำมีราคาเท่าไร พวกพระญาติตอบว่ามีราคาน้อย ส่วนกษัตริย์ มีค่ามาก หากามีได้ พระศาสดาจึงตรัสว่าการที่ทำนบทั้งหลาย นำพวกกษัตริย์ซึ่งหากามีได้ให้ทะเลาะกันเพราะเรื่องแย่งน้ำควรแล้วหรือ แล้วได้ทรงภาสิตพระคาถาเหล่านี้ว่า

ในหมู่มนุษย์ผู้มีเวร เราเป็นผู้ไม่มีเวร อยู่เป็นสุขจริงหนอ ในหมู่มนุษย์ผู้มีเวร เราอยู่อย่างไม่มีเวร ในหมู่มนุษย์ผู้เดือดร้อน เราเป็นผู้ไม่เดือดร้อน อยู่เป็นสุขจริงหนอ ในหมู่มนุษย์ผู้เดือดร้อน เราอยู่อย่างไม่เดือดร้อน ในหมู่มนุษย์ผู้ชวนชวย เราเป็นผู้ไม่ชวนชวย อยู่เป็นสุขจริงหนอ ในหมู่มนุษย์ผู้ชวนชวย เราอยู่อย่างไม่ชวนชวย (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 25 ข้อ 197-199 : 94)

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำอธิบายนี้ไว้ว่า ในมนุษย์ทั้งหลายผู้มีเวรกัน ด้วยเวร 5 พวกเราไม่มีเวร ในมนุษย์ทั้งหลายผู้มีความเดือดร้อนด้วยกิเลส พวกเราถือว่าไม่มีความเดือดร้อนเพราะความเป็นผู้ไม่มีกิเลส ในมนุษย์ทั้งหลายผู้มีความชวนชวยในอันแสวงหากามคุณ 5 พวกเราถือว่าไม่มีความชวนชวย เพราะไม่มีการแสวงหา นั่น จึงเป็นอยู่สบายดี กว่าพวกคฤหัสถ์

จากเรื่องราวที่ยกมานี้ เป็นตัวอย่างการจัดสรรน้ำและแจกจ่ายให้ผู้ต้องการอย่างเพียงพอและถ้วนหน้า ด้วยการเจรจาถึงข้อดีข้อเสียในการทะเลาะวิวาทกัน เมื่อพระพุทธองค์ให้สติแก่เหล่าพระญาติว่าชีวิตคนมีค่ามากยิ่งขึ้นกว่าน้ำ เราจะมาสู้รบฆ่ากันเพราะแย่งน้ำย่อมไม่คุ้มค่า ด้วยเหตุนี้เหล่าพระญาติต่างแบ่งปันน้ำในการทำนาได้อย่างลงตัวทั้งสองฝ่าย และชาวเมืองทั้งของนครก็อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขไม่เกิดเหตุการณ์แย่งน้ำกันอีกต่อไป

4. ทศพยากรณ์น้ำมีความสำคัญในแง่เป็นสถานที่รื่นรมย์ พระพุทธศาสนาองธรรมชาตินิฐานะที่เป็นสิ่งรื่นรมย์ใจ เบิกบานและเกื้อกูลต่อการบำเพ็ญภาวนาเป็นอย่างยิ่ง ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกตอนที่กล่าวถึงการแสวงหาโมกขธรรมของพระพุทธเจ้า ว่า ในระหว่างการแสวงหาโมกขธรรมจนถึงการตรัสรู้อรหัตตผลของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น พระองค์ทรงอาศัยสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติประเภทป่าไม้ภูเขา สัตว์ป่า แม่น้ำ เป็นต้น เป็นปัจจัยเกื้อกูลที่สำคัญ (พระมหาเจิม สุวโจ (สุกกรรม), 2543 : 42) ดังข้อความที่ว่า

เมื่อเที่ยวจาริกไปในแคว้นมคธโดยลำดับ ได้ไปถึงตำบลอรุโรวเวลาเสนาณิคม ได้เห็นภูมิประเทศที่น้ำรื่นรมย์ มีราวป่าน่าเพลิดเพลินใจ มีแม่น้ำไหลรินไม่ขาดสาย มีน้ำสะอาดคือน้ำรื่นรมย์ มีโคจรอยู่โดยรอบ เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียรของภิกษุผู้ปรารถนาจะบำเพ็ญเพียร (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 13 ข้อ 329 : 398)

ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงความงดงามของแม่น้ำ ความร่มรื่นของธรรมชาติในฐานะเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจไว้มาก พระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวถึงความงดงามของแม่น้ำตโปทา ดังนี้

สมัยนั้น พระมหาโมคคัลลานะเรียกภิกษุทั้งหลายมาบอกว่า...ท่านทั้งหลาย แม่น้ำตโปทานี้ไหลมาจากสระน้ำที่ใสเย็นจิตสนิทสะอาดมีท่าเรียบ น้ำรื่นรมย์ มีฝูงปลาและเต่าอาศัยอยู่มาก มีดอกบัวขนาดเท่าวงล้อบานอยู่ แต่กระนั้นแม่น้ำตโปทาก็ยังคงร้อนเดือดปลาน้ำไหลไป... ภิกษุทั้งหลายพากันดำหนิประณามโพนทะนาว่า ไฉนพระมหาโมคคัลลานะพูดอย่างนั้นเล่า ท่านกล่าวอวดอุตตริ มนุสสธรรม แล้วนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระ

ผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำตโปทาไหลผ่านมาระหว่างมหานรก 2 ชุม ดังนั้นจึงคงเดือดพล่านไหลไป โมคคัลลานะกล่าวจริงไม่ต้องอาบัติ (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 1 ข้อ 231 : 245)

ด้วยเหตุที่แม่น้ำตโปทามีความสวยงามและอุ่นสบายนี้ จึงเป็นเหตุให้มีพระภิกษุสงฆ์จำนวนมากล่องลอยไปจนถึงพลบค่ำ จึงมีพระวินัยบัญญัติห้ามภิกษุสงฆ์ขึ้นนอกสมัย (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 2 ข้อ 357 : 483) เพื่อแบ่งปันทรัพยากรน้ำให้กับผู้อื่นได้ใช้ร่วมกัน

ส่วนแม่น้ำกัมภิกา เป็นแม่น้ำที่ไหลผ่านป่ามะม่วงที่สวยงาม น่ารื่นรมย์มาก จนพระ เมฆิยะผู้เคยเป็นพระอุปัชฌ์ของพระพุทธเจ้า ขอลาพระพุทธเจ้าไปบำเพ็ญเพียร ณ ที่นั้น พระพุทธเจ้าทรงห้ามแต่พระเมฆิยะไม่ฟัง ดื้อดึงไปบำเพ็ญเพียรจนถูกอกุศลวิตกต่างๆ รบกวน ในที่สุดต้องกลับมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องธรรม 5 ประการสำหรับบ่มเจโตวิมุตติ หรือการหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิตหรือด้วยกำลังสมาธิ จึงได้สำเร็จพระอรหันต์ (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 23 ข้อ 3 : 430)

5. ทรัพยากรน้ำมีความสำคัญต่อการปฏิบัติธรรม แม่น้ำ ป่าไม้ มีส่วนสำคัญมากในการกำหนดวิถีชีวิตและลักษณะของความเป็นอยู่ของมนุษย์ ตลอดจนถึงอารยธรรมของมวลมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงต้องอาศัยธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่เกื้อกูลกันทั้งนั้น จะเห็นอารยธรรมที่เจริญแล้วต้องเจริญในที่อุดมสมบูรณ์ มีน้ำ มีป่า มีสัตว์และมีพืชพรรณพร้อมบริบูรณ์ เมื่อสภาพแวดล้อมของธรรมชาติเปลี่ยนแปลง เช่น ป่าลดหายไป วิถีชีวิตของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับป่าก็เปลี่ยนไปด้วย การทำมาหากิน เลี้ยงชีพของมนุษย์ก็เปลี่ยนไป กำหนดวิถีชีวิตของมนุษย์ในสังคม ทำให้สังคมเปลี่ยนไปอย่างน้อยที่สุดป่าก็ยังเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวชุมชนได้ โดยทำให้คนที่อยู่ในสภาพแวดล้อมนั้นมีความเป็นอยู่ที่พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันเกิดเป็นกลุ่มเป็นพวกได้ ในทางพระพุทธศาสนา การใช้ประโยชน์ในแง่นี้ก็คือการเอาป่าและธรรมชาติสิ่งแวดล้อมมาเป็นปัจจัยเสริมในการพัฒนามนุษย์ เป็นเครื่องโน้มน้าวเข้าสู่วิเวการบำเพ็ญภาวนาเพื่อการพัฒนาจิตใจ และคุณธรรม เริ่มตั้งแต่การทำให้เกิดเท่าที่ความรู้สึกลึกซึ้งถึงความประณีต ความละมุนละไมการมีความรู้สึกอ่อนโยน เป็นมิตรต่อสภาพแวดล้อมตลอดจนการพัฒนาปัญญาให้รู้เข้าใจความจริงของธรรมชาติ จนเข้าถึงสัจธรรม แต่ตามที่ปฏิบัติกันอยู่ในโลกของการพัฒนา ไม่ได้มองถึงประโยชน์ด้านจิตใจถึงขั้นนี้ พวกเขามองหาแต่ความสุขทางด้านผัสสะจากธรรมชาติของป่าไม้ ที่จะเอาธรรมชาติ มารับใช้สนองความต้องการของมนุษย์ หรือเป็นเครื่องบำรุงบำเรอความสุขของมนุษย์เท่านั้น (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2537 : 21)

อีกทั้ง พระพุทธศาสนามองธรรมชาติเป็นอุปกรณ์ในการศึกษาเรียนรู้ตนเอง คือ การจะพัฒนาคนให้มีจิตใจที่เจริญองงาม เป็นคนที่มีคุณธรรม จำเป็นต้องอาศัยธรรมชาติในการฝึก เมื่อใดที่มีสภาพแวดล้อมที่สงบปราศจากเสียงรบกวนและมีกิจกรรมที่วุ่นวาย ท่านเรียกว่า กายวิเวก เมื่อใดที่จิตใจรู้สึกมีความสุข มีความสงบ มีความอิมใจ มีความสดชื่น มีแนวโน้มไปในทางที่ดี ก็จะทำให้เกิด จิตวิเวก

เมื่อจิตไม่มีอารมณ์ที่วุ่นวายในเข้ามาครอบงำ มีสมาธิ ก็อยู่ในสภาพที่พร้อมจะฝึกฝนพัฒนาอื่นๆ ขึ้นไป อีก คือเอาจิตที่พร้อมแก่การทำงานทั้งหลายไปใช้งานด้านการพิจารณาให้เกิดปัญญา เกิดความรู้เห็นตามสภาวะที่เป็นจริงเรียกว่า อุปธิวิเวก (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2537 : 20-23)

2. เป้าหมายของการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำตามหลักพระพุทธศาสนา

เพราะเหตุใดพระพุทธศาสนาจึงมีการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำ และการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำไปเพื่ออะไร โดยมีนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาได้ศึกษาเป้าหมายของการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำไว้ดังนี้

1) เพื่อแก้ไขปัญหาค่าการทำลายทรัพยากรน้ำและปัญหาการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำ หากมองปัญหาตามแนวพระพุทธศาสนาที่พบว่าขณะนี้ ธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม กำลังมีปัญหาซึ่งอาจจะเพิ่มความรุนแรงขึ้นทุกวันจนถึงขั้นวิกฤตขึ้นไม่วันใดก็วันหนึ่ง ชีวิตมนุษย์ตามพุทธทัศนะประกอบขึ้นมาจากธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม ตามกฎธรรมชาติต้องอาศัยธาตุ 4 ที่ส่งเข้าไปสู่ร่างกายและถ่ายทอดออกมาต้องบริสุทธิ์และสมดุล ร่างกายจึงจะดำรงอยู่ได้อย่างปกติสุข ถ้าหากเสียดุลบ้างเล็กน้อย ร่างกายก็จะแสดงปฏิกิริยาออกมาในรูปของความอ่อนแอหรือป่วยไข้ ถ้ารุนแรงชีวิตจะแตกสลายทันที หากสิ่งแวดล้อมอยู่ในสภาวะปกติบริสุทธิ์ สดใสตามธรรมชาติ ชีวิตมนุษย์ก็จะพบกับความสุขสดชื่นไปด้วย แต่ถ้าเมื่อไรมีความแปรปรวนมาก ๆ ชีวิตมนุษย์ก็จะประสบทุกข์มากขึ้น ภารกิจแห่งการร่วมกันเผชิญปัญหา การค้นหาสาเหตุของปัญหาและทางแก้ไขให้พบซึ่งมั่นใจว่าทางแก้มีอยู่ จึงมิใช่เป็นหน้าที่ของมนุษย์เพียงคนใดคนหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง แต่เป็นเรื่องของทุกชีวิต เพราะมันจะเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความดำรงอยู่และการล้มสลายแห่งมนุษยชาติ

2) เพื่อสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำ การแก้ปัญหาค่าทำลายความสมดุลของกฎธรรมชาติ โดยมุ่งเน้นการปลูกจิตสำนึกเพื่อแก้ไขปัญหาค่าที่ต้นเหตุ เพราะสาเหตุของการทำลายความสมดุลของกฎธรรมชาติมี 2 ระดับ คือ ระดับที่ 1 เกิดจากมนุษย์คือจิตมนุษย์เสื่อมจากศีลธรรมอีกระดับหนึ่ง เกิดจากมนุษย์อยู่ในพื้นที่ที่ไม่ควรอยู่ เช่น บริเวณป่าต้นน้ำลำธาร ซึ่งเป็นจุดสายเลือดของประเทศ ของโลกที่มาหล่อเลี้ยงชีวิตมนุษย์และสัตว์ รวมทั้งระบบนิเวศทั้งระบบ

3) เพื่อป้องกันปัญหาค่าการทำลายทรัพยากรน้ำ จึงต้องนำหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา มาเป็นแนวแก้ไขปัญหาค่าซึ่งจำเป็นต้องทำความเข้าใจในเบื้องต้นว่าพระพุทธศาสนามีทัศนคติอย่างไรต่อธรรมชาติ เพราะคุณธรรมเบื้องต้นของประชาชนชาวพุทธนั้น เกิดจากรากฐานที่มาจากความรักความกตัญญูที่ชาวพุทธพึงมีต่อธรรมชาติ แล้วจึงจะนำไปสู่ความสัมฤทธิ์ผลในเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อบรรเทาปัญหาค่าดังกล่าวได้ (พระมหาธีระวุฒิ ธีระมโณ, 2543 : 6)

4. เพื่อรักษาความสมบูรณ์ของทรัพยากรน้ำให้คงอยู่ต่อไป พระพุทธองค์ทรงแสดงเจตนารมณ์ให้ช่วยกันรักษาความสะอาดแก่แม่น้ำ ลำคลอง หนอง บ่อ ไม่ให้ถ่ายเทของเสียลงน้ำ น้ำจึง

จะไม่กลายเป็นมลพิษ ไม่เป็นแหล่งแพร่เชื้อโรคไปสู่ประชาชน ตลอดจนไม่ก่ออันตรายสู่สัตว์น้ำและ สัตว์บกทั้งหลายด้วย (พระหล้า กำคำ, 2547 : 19)

3. การใช้หลักอริยสัจ 4 ในการอนุรักษ์น้ำ

1. ทุกข์ คือ สภาวะบีบคั้น สภาวะที่ทนไม่ได้ ในที่นี้หมายถึงเอาตัวปัญหาของธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์เผชิญอยู่

2. สมุทัย สาเหตุของทุกข์ หรือสาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหาอันเกิดจากมนุษย์ที่ใช้ทรัพยากร มนุษย์มีความรู้ความสามารถทางด้านเทคโนโลยี นำเอาวิทยาศาสตร์มาใช้ในการสนองความต้องการ ของตนอย่างไม่มีที่สิ้นสุดทำให้ทรัพยากรร่อยหรอและหมดสิ้นไป

3. นิโรธ การสิ้นสุดของปัญหา เมื่อมนุษย์เป็นผู้ก่อ มนุษย์ต้องเป็นผู้แก้ ปัญหาของธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมนั้น ไม่สามารถที่จะจัดการหรือแก้ไขโดยลำพังตนเองได้ แต่ต้องให้ความร่วมมือกันทุก ฝ่าย ปลูกจิตสำนึกร่วมกันในทุกระดับ

4. มรรค ทางแห่งความดับทุกข์ หมายถึงแนวทางในการแก้ไขปัญหาคือมรรคมีองค์ 8 ดังกล่าวแล้วข้างต้น

สรุป เป้าหมายของการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำตามหลักพระพุทธศาสนา เพื่อแก้ไขปัญหาการ ทำลายทรัพยากรน้ำและปัญหาการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำ เพื่อสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากร น้ำ เพื่อป้องกันปัญหาการทำลายทรัพยากรน้ำ และเพื่อรักษาความสมบูรณ์ของทรัพยากรน้ำให้คงอยู่ ต่อไป จากเป้าหมายในการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำตามหลักพระพุทธศาสนาจึงจะนำไปสู่แนวคิดในการ อนุรักษ์ทรัพยากรน้ำตามหลักพระพุทธศาสนา

อภิปรายผล

จากการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำตามหลักพระพุทธศาสนา สามารถ นำมาอภิปรายได้ผลได้ คือ การอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำให้คุ้มค่าและใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด และต้องอิง อาศัยการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดทรัพยากรน้ำด้วย ส่วนความสำคัญของ ทรัพยากรน้ำ สอดคล้องกับงานวิจัยของ เกษริน สุขตัว (2545 : บทคัดย่อ) ที่ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การ จัดการทรัพยากรน้ำเชิงบูรณาการแนวพุทธ: กรณีศึกษากลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำปิง จังหวัดเชียงใหม่” ผล การศึกษาพบว่า การจัดการทรัพยากรน้ำตามหลักพุทธธรรมเพื่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม เป็นการ จัดการทรัพยากรน้ำให้คุ้มค่าและ ใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด และต้องอิงอาศัยการจัดการทรัพยากรป่า ไม้ที่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดทรัพยากรน้ำด้วย ส่วนความสำคัญ ของทรัพยากรน้ำ ได้แก่ มีความสัมพันธ์ ในแง่พึ่งพาอาศัยกับทรัพยากรชนิดอื่น เช่น ป่าไม้ ในลักษณะปฏิจจสมุปบาท คือ สิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้น

ภาวะของสิ่งที่ไม่เป็นอิสระของตนต้องอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้นได้ เพราะสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมีการจัดการ ทรัพยากรน้ำมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตให้มึน้ำใช้อุปโภคบริโภคอย่างเพียงพอ มีความสำคัญในแง่ การจัดการเพื่อเกษตรกรรม และเป็นสถานที่ที่รื่นรมย์ พักผ่อนหย่อนใจ และแสดงออกโดยผ่านหลัก พุทธธรรม พระวินัย คาสนพิธี และบทบาทของพระสงฆ์

องค์ความรู้ที่ได้รับ

จากการศึกษาวิจัยพบว่า การอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำในพระพุทธศาสนานั้นมีกระบวนการสร้างความตระหนัก ช่วยกันรักษา และพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแผนผังดังนี้

สรุป

การอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งเพื่อคุณภาพที่ดีขึ้นของชีวิต และเนื่องจาก ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมนั้น มีหลายชนิดแต่ละชนิดก็มีคุณสมบัติและเอกลักษณ์ที่ เฉพาะตัว ดังนั้น เพื่อให้การจัดการสามารถบรรลุเป้าหมายของแนวคิด จึงควรกำหนดหลักการ จัดการ หรือแนวทางการจัดการให้สอดคล้องกับชนิด คุณสมบัติ และเอกลักษณ์เฉพาะอย่างของ ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมนั้น และการพัฒนาที่ยั่งยืนซึ่งถือเป็นสิ่งที่จะประสานความ

กลมกลืนและสร้างมิตรภาพที่ดีระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม ระหว่างคนรุ่นปัจจุบันกับคนรุ่นอนาคต เป็นกระบวนการพัฒนาที่มุ่งเน้นให้เกิดความยั่งยืนกับสิ่งแวดล้อมโดยมีเป้าหมายเพื่อคนรุ่นต่อไปเป็น ประการสำคัญ เป้าหมายดังกล่าวจะบรรลุผลสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อคนในยุคปัจจุบันจะต้องลดความต้องการของพวกตนเองเพื่อจะได้มีทรัพยากรเหลือไว้สำหรับคนรุ่นหลัง โดยอาศัยภูมิปัญญาชาวบ้านที่เป็นวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมของชุมชน ที่มีความหมายและคุณค่าต่อการดำรงอยู่ร่วมกันที่จะช่วยให้สมาชิกในชุมชนหมู่บ้าน ดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข ช่วยสร้างความสมดุล ระหว่างคนกับธรรมชาติ

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ปัญหาเกี่ยวกับแม่น้ำเป็นปัญหาร่วมกันของชุมชน ซึ่งมีผลกระทบในระยะยาวและต่อเนื่อง ดังนั้น จะต้องสร้างความตระหนักให้แก่ประชาชนในชุมชนโดยเฉพาะชุมชนริมแม่น้ำ ให้เกิดความตระหนักในการอนุรักษ์น้ำและการใช้น้ำอย่างเต็มคุณค่า ทั้งนี้ หน่วยงานต่างๆ ต้องเข้าให้ความร่วมมืออย่างครบวงจร และมีการกำหนดหน้าที่อย่างชัดเจน เช่น หน่วยงานท้องถิ่นรับผิดชอบอะไร หน่วยงานทางการศึกษารับผิดชอบด้านใด เป็นต้น เพื่อให้มีการทำงานที่สอดคล้องและประสานงานกันได้อย่างดี

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ควรมีการศึกษาว่าพลังชุมชนสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำได้อย่างไร และชุมชนสามารถเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำได้อย่างไร การตั้งองค์กรทางพระพุทธศาสนาเข้าไปมีส่วนร่วมสามารถทำได้อย่างไร เป็นต้น

บรรณานุกรม

- เกษริน สุขตัว. (2545). “บทบาทพระสงฆ์ในการจัดการสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ: กรณีศึกษาการจัดการป่าต้นน้ำ อำเภอแม่ใจ จังหวัดพะเยา”. **การค้นคว้าแบบอิสระศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- นิติกรณ์ วงค์ชัย. (2553). “การจัดการน้ำของระบบเหมืองฝายท่าศาลา อำเภอเมืองเชียงใหม่”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- นิวัติ เรืองพานิช. (2547). **หลักการจัดการลุ่มน้ำ**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศูนย์ส่งเสริมวิชาการ.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2537). **คนไทยกับป่า**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหกรรมิก.

- พระมหาเจิม สุวโจ (สุกรรณ). (2543). “บทบาทของพระสงฆ์ในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติป่าไม้ ศึกษาเฉพาะกรณีพระอธิการพงษ์ศักดิ์ เตชธมโม”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาธีระวุฒิ ธีระธมโม. (2543). “บทบาทของพระสงฆ์ สื่อบุคคลในการชี้แนะและปลูกจิตสำนึก ประชาชนบทเพื่อการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ : ศึกษาเฉพาะกรณีพระสังฆาธิการระดับเจ้าอาวาส จังหวัดอุบลราชธานี”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระหล้า กำคำ. (2547). “บทบาทของพระสงฆ์เพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้”. **วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุกาญจน์ รัตนเลิศนุสรณ์. (2550). **หลักการจัดการสิ่งแวดล้อมแบบยั่งยืน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมาคมส่งเสริมเทคโนโลยี ไทย-ญี่ปุ่น.
- อำนาจ เจริญศิลป์. (2543). **การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.